

קוים במשפט העברי

"תן לחכם ויחכם עוד"
הדוע לצדיק ויוסף לקח"
(משלי ט' ט')

מטרת המאמר היא להראות קוים ולא יותר, עקרונות לא פרטים ולא חידושים, הלכות ולא פסקי הלכות, אלא כדברי הרמב"ן על הפס' "ועשית הישר והטוב" - "עד שיקרא בכל ענין תם וישיר" (דברים ו', י"ח).

הקנאה לצדק

"לא תגורו מפני איש כי המשפט לאלקים הוא" זהו אחד מיסודות המשפט העברי, צדק וקנאה לצדק, ואמנם לא רק בתורה נאמר "צדק צדק תדרוף" אלא הכרה נהדרת זו היתה נחלת העם כולו. גם בתקופות קשות שאין מלך בישראל ואיש הישר בעיניו יעשה, הקריאה "כי נבלה נעשתה בישראל" מזעזעת את כולם מדן בצפון ועד באר שבע בדרום ועוזבים כל העם את החרישה הבצירה והקצירה, את האשה והילדים, בלי צו קריאה וללא שוטרים, ומתייצבים לקרב, למלחמה גם על אחים. הפסד ראשון ושני בקרב ומותם של חברים ואחים וסכנת נפשות אינם מרפים את רוחו האיתנה של העם, שלא ככל ה-עמים בית ישראל, לא כסדום ולא כאנשי כנען. מלך ואפילו כאחאב לא יכול היה לקחת סתם כך את כרם נבות, יש משפט בישראל והוא היה חזק גם מן המלך העריץ - ואיזבל אשתו. ורק בעדי שקר, בבית דין מזויף יכול היה לקחת את שדה נבות. בנוסף לבית דין יש נביא. אליהו התשבי ידע שאפשר לשחד ולרמות גם בבית דין והקנאה לצדק היא קנאת אמת ולא לצדק פורמלי, לכן מחרף נפשו הנביא וקנאה עזה בוערת בלבו ומוחו והוא פונה לאחאב ואשתו - "הרצחת וגם ירשת?" והצליל כה ברור "לא תגורו מפני איש".

משפט שווה לכולם

מהות הצדק שהוא לכל, וכך נאמר בתורה "משפט אחד יהיה לכם לגר ולאזרח" בכדי להבין היטב את הנאמר, נראה מה היה המצב בעמים העתיקים בנושא זה של צדק ושיויון. בבבל היו משלמים על גניבה ע"פ חוקי חמורבי לפעמים שלושים על אחד ולפע-מים עשרים על אחד ולפעמים עשר על אחד, הדבר נקבע ע"פ המעמד לו שייכים הגונב והנגנב לעומת זאת במשפט שלנו כולם שוים, עשיר או עני, כהן או מלך וכולם משלמים פי שניים על גניבה. במשפט האנגלי הנחשב למתקדם מלך אינו נשפט כלל ובצרפת לא מעמידים את ראש המדינה לדין, רק על בגידה, ובמדינת ישראל יש לחבר כנסת חסינות, הוא המחוקק, אבל רק לאחרים, הוא עצמו אינו נושא בעול החוקה. לעומתם בא המשפט העברי וקורא לכל העמים, היום ומחר: כל בני האדם שוים במשפט, מלך, ראש מדינה, חבר כנסת, אזרח וגר, דין אחד להם. השליכו את חוקי הרשע ודעו שאלקים ברא את כל בני האדם בשוה. חביב אדם שנברא בצלם אלקים בני איש אחד כולנו. ואדרבה, ככל שאדם בדרגה גבוהה יותר, בין בגלל השררה, בין בגלל עושר, בין בגלל סיבה אחרת, צריך הוא להיות אחראי יותר למעשיו, שהרי יש למעשיו השלכה חמורה יותר על הצבור, ולכן אמרו חכמים: "הקב"ה מדקדק עם צדיקים כחוט השערה" ולכן נאמר "לא תגורו" - מפני החזקים, "ולא תהדר פני דל".

חסד

החסד הוא אחד מהיסודות במשפט העברי. התורה חרתה על דגלה "עולם חסד יבנה" ומצוה את בית המשפט לנהוג בחסד, לא רק כלפי היהודי הפרטי ולא רק ברצונו הטוב, אלא כצו, ולא רק כמצוה אלא אפילו ב-כפיה.

הכלל של "ואהבת לרעך כמוך, אני ה'" הוא צו מוסרי עליון וגם כלל גדול בדיני ממונות של חיי היום יום, לדוגמא מצות השבת אבידה: "השב תשיב שור חמור ו-שמלה", חייב אתה לא רק שלא להזיק אלא גם למנוע נזק שאינך אשם בו, ואם עשית זאת ומנעת נזק ועלה לך הדבר בדמים, בית הדין יחזיר לך את ההוצאה הזו עד כדי שוויה של האבידה. דין כזה לא קיים בשום משפט ממשפטי העמים. אם מנעתי שריפה, לא ישלמו לי בחוקי העמים את המים ושעות העבודה שהפסדתי בשל כבוי השריפה, אלא יאמרו, מי בקש ממך לעשות זאת, אבל התורה לא רק מבקשת, אלא מצוה לעשות זאת, שהרי עולם חסד היא רוצה לבנות.

אדם המוצא אבידה חייב לשמור עליה כשומר שכר, דין זה גם הוא לא נמצא אצל המחוקק האנושי בן דורנו, שהרי הקו המרכזי הוא: אני לא אוזיק לך ואתה לא תזיק לי, ועל דרך זו אמרו בפרקי אבות (פ"ה, מ"י): "א האומר שלי-שלי, ושליך-שליך, זו מדת סדום. ואנו לא כאנשי סדום, אלא בני אברהם ולכן דרכנו 'ועשית הישר והטוב'" למען יצוה את בניו שיעשו צדקה ומשפט."

"אם כסף תלוה את עמי" - אדם חייב להלוות כסף לאדם הנצרך "ולא ימוך אחיך לעינך וחי עמך". כופים על מדת סדום - אם יש לי דבר שאיני משתמש בו וחברי צריך אותו ואין הדבר גורם לי להפסד, חייב אני לתת לו להשתמש בדבר, ואם לא, אפשר לכופ אותי לכך, וכמו"כ כופין על הצדקה. כל אלו מלמדים אותנו על גישתה של התורה שאין הצדק המשפטי נחתם בכך שאיני מזיק לחברי, אלא צריך לעזור לחברי.

העונש

חברת בני אדם אינה יכולה לותר על חוקי ענישה, כי "אלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו" אך השאלה היא, מהו הקו המנחה בחוקי הענישה. האם הנקמה היא המנחה, או יחס צודק בין העבירה לעונש.

בכמה מקומות נקבע בתורת משה ובהלכה, שמשפטי ה' אינם נקמה. הקו המנחה את המשפט העברי בדיני ענישה הוא, להטיב לחברה ולעבריינן, לתקן את החברה ע"י כך שהעונש ירתיע שהרי כבר אמרו חכמים "לא העכבר גונב את החור", ו"פירצה קוראת לגנב", ומסיבה זו אמרו חז"ל משרבו רוצחים גלתה סנהדרין בכדי לא לדון דיני נפשות כיון שהגיע מצב שעונש זה לא הרתיע אנשים מלרצוח וא"כ אין העונש הזה מתקן את החברה ולעבריינן טוב יותר שיחיה ויחזור בתשובה.

גם בחברה המודרנית אין אנו מוצאים את הערכים הללו בשלמותם. אמנם הקו המנחה בחברה זו הוא ההרתעה, אבל בטובתו של העברייין אין מתחשבים, העונש המקובל בימינו הוא בית סוהר, עונש כזה גורם למצוקה גדולה לאנשים הקשורים בעברייין, וגם הורס אותו שהרי כנוס לרשעים רע להם ורע לעולם, ושם, בבית הסוהר, לומדים העבריינים אחד מהשני פשעים נוספים וכשמשתחררים מבית הסוהר, יודעים הם טוב יותר את מלאכת הפשיעה.

בעלי חיים

המשפט דין לא רק ביחסים בין בני אדם, אלא גם בין בני אדם לבעלי חיים. לענין זה הקדישה התורה הרבה מצוות וחז"ל פירטו הרבה דינים והלכות. חז"ל הורו שצער בעלי חיים מן התורה הוא. צער זה אינו מתבטא רק בתחום הפיזי שלגביו אמרה התורה "הקם תקים", "לא תחטום שור בדישו" אלא גם בתחום הרגשותיו של בעל החיים "לא תקח האם על הבנים, שלח תשלח את האם והבנים תקח לך", "שור או כבש כי יולד והיה שבעת ימים תחת אמו וכיום השמיני ירצה לקרבן", "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד".

תיקון יסודי לחברה

חוקי הצדק העליונים רוצים לתקן תיקון יסודי את השקר ואי הצדק בחיי החברה. הפער החברתי, אף שהוא נושא מרכזי מאוד לא נמצא בחוקי העמים. ובתורה; לאחר שש שנות עבודה בשדה "השביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חיית השדה". שנה אחת נפסיק את התחרות והקנאה בין איש לחבירו. גם ההלוואות נמחקות בשביעית ועל ידי כך נתנות אפשרויות לעני לפתוח דף חדש קל יותר. אבל התקון היסודי יותר נעשה ביובל, בשנת החמישים, הקרקעות שבות לבעלים האמיתיים. העבדים כולם יוצאים לחרות, פעם נוספת ניתנת לאדם הזדמנות להתחיל את חייו מחדש ולא יסבלו בנים בגלל אבות. בדינים אלו אנו עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב, למי היו בעבר חוקים כאלו ולא יזהו עם יש בהווה חוקים מסוג זה.

הכרעה בין ערכים שונים

כאשר שני ערכים צודקים מתנגשים, ישנה בעיה, איזה ערך עדיף. נקח לדוגמא בעיה אחת: כל אדם וכל חברה בכל התקופות יאמרו שהשקר הוא דבר מגונה. לעזור לבני"א גם יסכימו כולם שיש במעשה זה שבת, ומה יעשה אדם שצריך לעזור ובעזרה זו יש גם שקר. יעשה המעשה, או לא. קנט, אחד מבחירי החושבים, אומר בספרו: אסור לשקר, גם כשמצילים חיי אדם השקר פסול. אבל אנו דוחים זאת בכל תוקף, ואומרים לא רק שמותר לשקר, אלא מצוה, שהרי חיי אדם חשובים מן השקר ונדחה השקר מפני חיי אדם. דוגמא נוספת: אני צריך לעזור לכל מי שאני מסוגל. שני אנשים זקוקים לי, אבא שבודאי אני חייב לו הרבה וסתם יהודי. את מי אעדיף. יש אומרים שהצדק והטוב, לא להעדיף אחד על השני, אבל התורה קבעה, אני חייב לאבי יותר מאשר לאדם זר ויש לי אחריות לילדי ולעמי יותר מאשר לאחרים "עניי עירך ועניי עיר אחרת, עניי עירך קודמים", "מכשרך לא תתעלם", "אפס כי לא יהיה בך אביון" - שלך קודם לשל אחרים. כיון שהאחריות אינה מנותקת מן הצדק.